

Ҳ. Жонматова

АБУ АЛИ ибн СИНО
ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ
ТЎҒРИСИДА

ТОШКЕНТ — «ЎҚИТУВЧИ» — 1980

А. ИРИСОВ

таҳрири ва иштирокида

МУНДАРИЖА

Суз боши	3
Ибн Сино ва тиббий маърифат	5
Ибн Синонинг ахлоқ масаласига оид асарлари	8
Ибн Сино бола тарбияси ҳақида	19
Ибн Сино дўстлик ва садоқат ҳақида	25
Ибн Сино—маърифатпарвар	28

На узбекском языке

Джонматова Хакима

АВИЦЕННА О ВОСПИТАНИИ
И ОБУЧЕНИИ

Под редакцией и с участием А. Ирисова

Ташкент—„Ўқитувчи“—1980

Редакторлар: М. Сатторов, С. Очилов

Бадий редактор Г. Чернишов

Техредактор В. Проходова

Корректор Н. Шукуров

ИБ № 1742

Теришга берилди 05.02.1980 й. Босишга рухсат эгилди: 10.09.1980 й. Формати 70×90^{1/32}. Тип. қоғози № 1. Кегли 10, шпонсиз. „Обыкновенно-новая“ гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 1,17. Нашр л. 1,18. Тиражи 12000. Зак. № 303. Баҳоси 5 т.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар полиграфия ва китоб савдоси ишлари давлат комитети Тошкент „Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасига қарашли 1-босмахона, Тошкент шаҳри, Ҳамза кучаси, 21, 1980 й.

Типография № 1 Ташкентского полиграфического производственного объединения „Матбуот“ Государственного комитета УзССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Ташкент, ул. Ҳамзы, 21.

© «Ўқитувчи» нашриётчи, 1980 й.

Ж $\frac{60501-234}{353(04)80}$ 216.—80 4302000000

Улуғ мутафаккир Абу Али ибн Синонинг жаҳон ғани ва маданиятига қўшган ҳиссаси бебаҳодир. Мана, минг йил ўтибди ҳамки, бу табаррук зотнинг исми-шарифи ҳамон инсонлар тилида ҳурмат билан тилга олинади.

Ибн Синонинг допо давлат арбоби ва машҳур филолог, таладли шоир ва адиб, нафис музикашунос ва физик, ажойиб математик ва астроном, ўткир химик ва геолог, уста психолог ва мангикшунос бўлганлиги кишини ҳайратда қолдиради. Унинг асарлари фақат Шарқдагина эмас, балки Ғарбда ҳам машҳурдир. ✓ Ғарбда Ибн Синонинг номи дастлаб Абен сена, Авен сена, кейин Авиценна бўлиб кетган. •

Ақл ва идрокнинг тантанаси учун бор кучқудратини аямаган бу мутафаккирнинг ўлмас ижоди бутун дунё олимлари, шарқшунос ва табиблари, турли ғани мутахассислари томонидан қўл билан ўрганиляпти. Унинг асарлари ичида бизнинг давримизда ҳам ўз моҳиятини йўқотмаган ажойиб саҳифалар, ёрқин лавҳалар топилмоқда. Ибн Сино меросини ўрганиш айниқса бизнинг давримизга келиб катта эътибор касб этди. Ибн Сино илмий меросини ўрганишнинг ўзи анча мураккаб ишдир. ♡

Авалло шуниси аниқки, олим асарларининг қўл ёзмалари тарихда юз берган маълум жараёнлар туфайли ўзи яшаб ижод этган ўлкаларда қолмай, балки дунёнинг турли-туман бурчак-

ларига тарқалиб кетган. Бу эса ўтмишда ўтган олижаноб кишиларнинг шу улуғвор ишга аҳамият бериб, бундай асарларни кўз қорачиғидай асраб, давримизгача етиб келишига қилган саъй-ҳаракатларининг натижасидир. Шундай олижаноб зотларнинг лутфи-таважжуҳи туфайли биз бу кунда ўтмишда ўтган бобокалонларимиз мероси билан ошно бўлиш бахтига муяссармиз.

Ундан ташқари, бундай табаррук бобокалонлар ўз даврларида мавжуд бўлган фаннинг барча соҳаларида ижод қилганлар. Шу сабабдан ҳам улар меросини атрофлича ўрганиш учун турли соҳа мутахассислари ҳамкорликда иш олиб боргандагина бу йўлда тўла муваффақият қозониши ва улар меросини мукамал ўрганишга муяссар бўлиш мумкин.

Чиндан ҳам Ибн Сино ўзининг ҳам илмий, ҳам амалий фаолиятида ҳаддан ташқари ҳар томонлама билимдонлиги билан бошқа кўп олимлардан ажралиб турадиган буюк сиймо эди. У ўрта асрда мавжуд бўлган фанларнинг барчасини пухта эгаллаганлиги ва уларнинг ҳар бирида ўчмас из қолдира олганлиги учун уни қомусий (энциклопедик) олим дейишадди.

Ибн Сино табобат — медицинани ўрганишга жуда эрта киришади. Унинг ўзи ёзган таржимаи ҳолида бу тўғрида шундай дейди:

«Кейин тиб илми билан шуғулланишни истаб қолдим ва унга бағишланган китобларни ўқишга киришдим. Тиб қийин илмлардан эмас, шу сабабдан мен қисқа вақт ичида бу соҳада шундай ютуққа эриша олдимки, ҳагто фозил табиблар ҳам менга келиб, мендан тиб илмини ўрганадиган бўлдилар. Беморларга ҳам қатнардим. Эришган тажрибаларим натижасида менга даволаш эшикларини шундай кепг очилдики, уни таърифлаб бўлмайди».

Бундан кўринишича, Ибн Сино илмга жуда ёшлигидан чоғланган, ўз қизиқиши билан фанга қаттиқ боғланган эди. Шу тариқа билимдонлиқда камол топган Ибн Сино оламшумул муваффақият қозонди. Ниҳоят медицина тарихининг энг муҳтарам тўридан жой олди.

Ибн Синонинг табобатга оид энг катта асарини — «Тиб қонунлари»дир. Ундан ташқари, Ибн Сино медицинага оид «Юрак дорилари», «Соғлиқни сақлаш»га оид рисолаларини битди. Бу билан бирга Ибн Сино шеър йўли билан бир қанча тиббий асарлар ёзди.

Ибн Сино асарлари номи сақланиб қолган манбалар ичида унинг назм билан ёзилган бир қанча тиббий асарларининг номлари ҳам бор. Улар аруздаги ражаз вази билан ёзилганлиги

жиҳатидан муаллиф буларни уржуза деб атаган.

Булар қуйидагилардан иборат:

1. Соғлиқни сақлаш ҳақида уржуза.
2. Тўрт фасл ҳақида уржуза.
3. Анатомияга оид уржуза.
4. Буқрот (Гиппократ) васиятлари ҳақида уржуза.
5. Таҷрибадан ўтган тиббий нарсалар ҳақида уржуза.
6. Тиббий насиҳатлар ёзилган уржуза.
7. Табобат уржусаси. Буни медицина поэмаси деб ҳам аташади.

Ибн Синонинг бу сўнгги асари — «Табобат уржусаси»нинг қўл ёзмаси Тошкентда, ЎзССР Фаилар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти китоб фондида ҳам мавжуд.

Мана шу асардан маълум бўлишича, Ибн Сино табобат билан дастлаб шугулланаётган кезларидаёқ унга жуда қизиқиб кетиб, халқ ўртасида бу фанни кенг ёйиш ва улар орасида тиббий маърифат тарқатиш ниятида шеърий формадан фойдаланган ва ўзи лозим деб билган тиббий насиҳат ва маслаҳатларини шу асар орқали кенг баён қилишга ҳаракат қилган. Шуниси характерлики, Ибн Сино бу асарда инсоннинг ҳар томонлама фаолиятида медицина фанининг ролига кенг тўхтаган. Бу тиббий поэмадаги сарлавҳаларнинг бири денгиз бўйлаб сафар қилувчи киши тадбирига бағишланган. Унда бошқаси қуруқликда бўладиган сафарлар, айниқса совуқ ё иссиқ кезларда қилинадиган сафарларда қўлланиладиган тадбирларга бағишланган: «... борди-ю киши совуқ қотса, у ҳолда табибнинг бириччи вазифаси,

уни дарҳол ҳаммомга тушириши керак ёки бундайларни ёшлар бағрига олиши керак, чунки қарилар бадани совуққа берилувчан бўлади. Одамнинг совуқ олган оёғини тўхтовсиз ишқала, дарҳол исит. Агар оёғи қорайиб кетган бўлса, уни тиг билан тилгин, борди-ю, фасод бойлаган бўлса, уни яхшилаб тозала, эт сочилиб кетса, бу эт ўлган бўлади, уни дарҳол кесиб ташла».

Мана шу тариқа Ибн Сино иссоп ҳаётида учрайдиган фавқуллода ҳодисаларнинг турлитуман кўришишларига ўз муносабатларини билдириб чора-тадбирлар белгилайди.

Болани туғилишидан олдинги даврдан тартиб, то туғилган пайтигача, кейин уни овқатлантириш масаласи, ниҳоят одамнинг қариган чоғида қилинадиган тадбирларни ҳам Ибн Сино унутмаган, буларнинг ҳаммасига табиб қандай диққат-эътибор қилишлиги ҳақида маслаҳатлар беради. Ибн Сино табобатнинг ўткир билимдони сифатида бу соҳада жуда катта таълим-тарбиявий ишлар олиб борганини ҳамда ҳар бир фикр-мулоҳазаларини маълум асарларида баён қилганини кўрамиз.

Тиббиёт тарихига بازار ташласак, Ибн Синонинг номи антик даврнинг улуғ врачлари Гиппократ ва Галенлар билан бир қаторда туради. Инсонлар учун, бириччи навбатда, амалий аҳамиятга эга бўлган тиббий асарлари олимнинг номини бутун дунёга машҳур қилди.

Шунингдек у, олимлар орасида буюк файласуф сифатида ҳам ҳурматлидир. Олим ўзининг чуқур билимдонлиги, фалсафий тафаккурининг кенглиги билан ўз устози Аристотелга жуда ўхшаб кетади. Шунинг учун бу алломани «Шарқ Аристотели» ҳам дейишган.

ИБН СИНОНИНГ АХЛОҚ МАСАЛАСИГА ОИД АСАРЛАРИ

Ибн Сино фаннинг турли соҳаларига оид уч юздан ортиқ илмий асар яратди, лекин бизнинг давримизгача улардан бир қисмигина — 240 таси етиб келди. Улардан элликдан ортиқроқ қўл ёзмалар Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг китоб фондида сақланиб келмоқда.

Ибн Сино таълим-тарбия ва ахлоққа оид бир неча асарлар яратган: «Тадбир ал-манозил»¹ («Турар жойни бошқариш чоралари»), «Рисола фи илм ал-ахлоқ» («Ахлоққа оид рисола»), «Рисола фи ал-аҳд» («Бурч ҳақида рисола»), «Рисола фи тазкият ан-нафс» («Нафсни покиза тутиш тўғрисида рисола»), («Сиёсат ал-бадан»), («Баданни бошқариш»), («Китоб ал-ансоф («Адолат ҳақида китоб»)).

Чунончи олим «Тадбир ал-манозил» («Турар жойни бошқариш чоралари») деган асарида одамларнинг оила қуриши тўғрисидаги масалага оид ўз мулоҳазаларини баён этади. Ундан ташқари, Ибн Сино ахлоққа тегишли «Яхшилик ва ёмонлик» деган асар ҳам ёзган. Бу асар ҳақида олим ўз таржимаи ҳолида эслаб ўтади. Лекин бу китоб бизгача етиб келмаган бўлса керак, чунки бу китоб олим томони-

¹ Бу асарнинг форс тилига қилинган таржимаси 1930 йил Техронда нашр этилган.

дан тақдим қилинган кишининг ўзидагина бўлиши таъкидланган эди. Ибн Синонинг ўзи ҳам ўша пайтда унинг асрлар оша олмаслигини пайқаган шекилли, бу ҳақда таржимаи ҳолида шундай деб ёзади: «Абу Бакр ал-Барқий деган Хоразмда туғилган бир қўшним бор эди, ўз табнати билан у киши фақиҳ — қопушунос бўлиб, тафсир ва порсоликда ягона эди. Шу киши мендан китобларга шарҳ ёзиб беришимни сўради. Мен унга йигирма жилдча келадиган «Ҳосил ва маҳсул» деган китоб ёзиб бердим. Бундан ташқари, унга ахлоққа тегишли бир китоб ҳам ёзиб тақдим этдим. Китобнинг номини «Китоб ал-бирр ва-л-исм» («Яхшилик ва ёмонлик китоби») деб қўйдим. Бу икки китоб ундан бошқада йўқ. У икковидан нусха олиш учун ҳеч кимга бермаган ҳам».

Ибн Синонинг «Ахлоқ ҳақида рисола» асарининг қўл ёзмаларидан бири Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтининг китоб фондида (2385 рақамда XXVI) мавжуд бўлиб, бу асар 1908 йили Мисрда Ибн Синонинг «Ҳикмат ва табиатга оид тўққиз рисоласи» китоби ичида (152—156-бетлар) нашр қилинган. Иккинчи бор бу рисола 1910 йили Мисрда араб олими Муҳйиддин Сабрий Қудрий томонидан «Рисолалар мажмуаси» («Мажмуат ар-расоил») асари ичида (192—203-бетлар) чоп этилган.

Бу кейинги нашр ҳажм жиҳатидан дилгариги нашрдан тўлароқ кўринади. Ибн Сино ўзининг бу асарида инсоннинг умумий фазилати ҳақида гапириб, кишиларда юз берадиган яхши ва ёмон хулқларининг пайдо бўлиш сабаблари тўғрисида тўхталади. Ибн Сино фикрича,

яхши ва ёмон хулқларнинг ҳаммаси одатдан пайдо бўлади, одамларнинг яхши ёки ёмон бўлишига ҳукумат аҳлларининг таъсири ҳам зўр.

Ибн Сино ўзининг «Ахлоқ ҳақидаги рисола»сида ахлоқий хислатлардан иффат, қаноат, сахийлик, шижоат, сабр, мулойимлик, сирни сақлай билишлик, илм-маърифатли бўлиш, очиқлик, фаросатлилик, дўстлик, вафодорлик, камтарлик, адолатлилик каби ахлоқий категорияларга таъриф беради.

Ибн Синонинг ахлоққа бағишланган рисолаларидан яна бири «Бурч рисоласи»дир. Бу асар ҳам юқорида зикр қилинган мажмуада 1910 йили Мисрда босилган. Бу ерда Ибн Сино, хусусан, киши ўзини қандай тарзда покиза тутиши кераклиги, одамлар билан қандай муомала қилиш лозимлиги каби масалаларга тўхталиб ўтади.

Ундан ташқари, Ибн Синонинг ахлоққа оид асарларидан яна бири «Нафси покиза тутиш тўғрисида рисола»дир. Бу рисоланинг ҳам қўлимизда бор нусхаси қўл ёзма ҳолида. Ибн Синонинг бу асари (қўл ёзмаси) Тошкентда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтини китоб фондида мавжуд. Бунда муаллиф киши нафси покиза тутиши зарурлиги ва баъзи дунёвий лаззатлардан ўзини тийиши зарурлиги ҳақида фикр баён этади ва бунга Ибн Сино ичкиликни мисол қилиб олади. Ибн Сино майни фақат шифо ва руҳни шод этиш учун озгина истеъмол қилиш зарурлигини таъкидлайди. Чунинчи, бир газалида майни мисоли падар панди — пасиҳати каби аччиғ-у, лекин фойдаси кўпдир, дейди. Ақл фатвоси шуки, дейди Ибн Сино, май донога ҳалол ва

равою, подошга ҳаром ва пораводир, уни аблаҳ одам ичса, ўша заҳоти тилидан боди кириб шоди чиқади, дарров лоф ёғилиб, унинг турқи ўзгаради. Шунинг учун май билимдонга мумкин-у, жоҳилларга ҳаром этилган. Ибн Сино бу каби фикрларини қуйидагича ифодалаган:

Кўп май ичиб жопингга қасд қилмагил,
Озроқ мусаллас бирла хўп қаноат қил.
Одат қилиб ҳар кун ичиш бир бедаво,
Гар оч қорин, анга ичмак бўлмас раво.
Еган бўлсанг өнгил, латиф хуш бир таом,
Ёки аччиқ, ўткир бўлса, ичма тамом.
Доим ичиб маст юришдан бўлгил йироқ.
Ичмакка кўп қасд айласанг — ойда бир боқ.
Манфаат бор май ичилса аҳёп-аҳён,
Гар кўпайса анда зиён турли-тумап¹.

Ибн Сино «Қонун» асарида ҳам, тиббий поэмасида ҳам, мана шу юқорида келтирилган газалининг сўнгги сатридагидек, майни бир ойда бир бор истеъмол қилиш масаласини кўндаланг қилиб қўяди. Ибн Сино қарашича, уни истеъмол қилганда, одамнинг қандай экаплиги аён бўлиб қолади.

Ибн Синонинг ахлоқ мавзусига бағишланган асарларидан яна бири «Сиёсат ал-бадан» («Баданни бошқариш»)дир. Бунда ҳам муаллиф ичишнинг зарари ҳақида, унинг қонунқоидаларига ҳам тўхталиб, шаробни керагидан ортиқча ичилса, ипсон баданида заҳарга айла-нишини таъкидлайди.

Дастурхонда тўкип бўлса ҳам қапчалик,
Ичаверма, ҳирс қўйиб то бўкканчалик.

Абу Али ибн Синонинг ахлоқ борасидаги қарашлари унинг шоҳ асарлари «Тиб қонунлари», «аш-Шифо»ларнинг деярли барча қисм-

¹ Шеърларни А. Ирпсов таржима қилган.

ларида, шунингдек, унинг бадиий асарларида, айниқса, тиббий поэмаси «Ҳайй ибн Яқзон», «Қуш рисоласи»да ҳам ўз аксини топган. Ибн Синонинг тиббий поэмаси шеърӣй ёзилган, унинг бир қўл ёзма нусхаси Тошкентда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида (инвентарь рақами 300816) мавжуд бўлиб, бу асар дастлаб 1936 йили турк олими Шарофиддин Ялткая тарафида турк тилига таржима этилган. 1956 йили Ҳазоир университетининг профессори Нуриддин Абдулқодир билан француз олими Ҳенри Жае томонидан Парижда француз тилига қилинган таржимаси билан арабча матни — тексти нашр этилди. Совет олимларидан А. Э. Шлионский Душанбеда бу асар асосида кандидатлик диссертациясини ёқлаб, уни русчага таржима қилиб, баъзи парчаларини журнал ва тўнламларда нашр этди. 1972 йилга келиб ўзбек шарқшунос олими Шоикром Шоисломов уни таҳлил ва насрий таржима қилиб, Ўзбекистон Фанлар академияси нашриётида ўзбек тилида чоп этди ҳамда бу асар асосида кандидатлик диссертациясини ёқлади. Асар 1326 байтдан иборат бўлиб, бунда Ибн Сино медицинанинг турли-туман соҳаларига тўхталади ва инсонга энг зарур бўлган тиббий маслаҳат ва насиҳатларини баён этади. Асарда муаллиф овқатланиш ва ухлаш гигиенаси, нафсоний кайфиятлар, соғлиқни сақлаш ҳақида организм учун истеъмол қилиниши керак бўлган нарсалар ҳақида, ичимлик сувлар, ичкиликлар, бадан тарбия ҳақида, иссиқ ва совуқ пайтда сафарда қилинадиган ишлар ҳақида, болалар тарбияси, боланинг туғилиши ва гўдаклиги ҳақида, касалдан янги турган кишилар билан бўладиган муомалалар

ҳақида, дори-дармонларни ишлатиш ҳақида баҳс юритади.

Ибн Сино ўрта асрларда табибларга қўлланма сифатида ишлатилиб келинган энциклопедик асари — «Тиб қонунлари»да инсон соғлигини сақлаш масаласига муфассал тўхташи билан бирга мавзу тақозосига кўра китобнинг айрим қисмларида ахлоқ ва одобга тегишли масалаларни ҳам ўртага ташлайди. Ибн Синонинг бу тўғридаги ажойиб фикрлари мана шу капитал асарнинг жуда кўп ўринларидан жой олган. Уни ҳеч муболағасиз ҳаёт учун энг зарур бўлган маслаҳатлар манбаи деса ҳам бўлади.

Бундан ташқари, Ибн Синонинг ахлоқ мавзuidaги қарашлари унинг «Китоб ан-ансоф» («Адолат китоби»)да ҳам баён этилган эди. Бу асар йигирма жилддан иборат капитал асардир. Лекин у давримизгача етиб келмаган. Бу тўғрида алломанинг садоқатли шогирдларидан бўлган Абу Убайд ал-Жузжоний шундай ёзади:

«Шайх Абу Али ибн Сино «Китоб ал-ансоф» («Адолат китоби») деган асар ёзди. Султон Масъуд Исфохонга бостириб кирган куни унинг аскарлари шайхнинг уйини талон-торож қилди, шунда бу китоб ҳам ўша ерда эди, шу тариқа китобдан асар ҳам қолмади».

Абу Али ибн Сино фанларни классификациялаб, уларни назарий ва амалий қисмларга бўлади. Амалий аҳамиятга эга бўлган фанларнинг объектига у инсон фаолияти, бурчини олади. Амалий фанлар уч бўлимдан иборат: граждавлик, уй-жой масаласи ва, ниҳоят, ахлоқ қондалари.

Булардан граждавлик бурчига келсак, бунда инсон фаолиятини ўрғанадиган, яъни шах-

сига оид бўлган билимларни ўз ичига олади. Бинобарин, инсон одамлар орасида ўз ўрнини қандай тоша олиши ва улар билан бирга қандай муносабатда бўлиши, ишлай олиши масалалари киради. Ибн Сино кишиларнинг оилада бир-бири билан бўладиган муомала ва муносабатлари қандай бўлиши, уй ишларини оилада қандай тақсимлаш, хотин, болалар ва хизматкорлар ўртасидаги муносабатлар масалаларини ҳам унутмайди. Ибн Сино ўзининг «Уюн ал-ҳикма» («Ҳикмат булоқлари») асарида ҳам ахлоққа оид фикр-мулоҳазаларини баён этади. Унда айтилишича, этика фани одамнинг чинакам бахтли бўлиши учун унга доимо йўл-йўриқ кўрсатиб берадиган фандир. Бу фан кишининг хулқи, феъл-атвори устидан раҳбарлик қилади. Бу фан шундай одамларни тайёрлаб бериши керакки, улар фақатгина ўзи учун яшамасдан, балки бошқалар ва жамоат ҳамда унинг манфаати учун яшашга интилиши керак. Инсонлар бир-бири билан дўст-иноқ бўлиб яшаши, уларда инсонларварлик руҳи ривожланиши лозим. Инсонлар камтар, иродаси кучли, тежамкор бўлиши зарур. Инсонда меҳнатга муҳаббат, яхши ахлоқий сифатлар ва ҳалоллик доимо устун туриши керак. Яхши хулқли кишиларда инсонларнинг энг яхши хислатлари мужассамлашган бўлади. Шунингдек, асарда кишидаги одамшавандалик, бир кори хайр қилишга ишонч, ирода, бу борада тадбиркорлик, дўстга нисбатан ҳурмат-эҳтиром, душманга нисбатан нафрат хислатларининг бўлиши кераклиги ҳақида фикр юритилади.

Ибн Сино ўзининг юқорида эслатиб ўтилган асарларида ахлоқнинг муҳим масаласини талқин этини борасида у диний ахлоққа зарба бе-

ради. Шунинг учун ҳам Ибн Сино кўтарган масалалар, ахлоқий қарашлар ҳаётий аҳамиятга эга бўлиб, ҳозирда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Ибн Сино ахлоқий категориялар қаторига яхшилик ва ёмонлик, адолатлилик ва адолатсизлик, роҳат ва уқубат, иффат ва сурбетлик, бахиллик ва сахийлик, донолик ва жоҳиллик, севги ва нафрат, камтарлик ва мақтанчоқлик каби кўпдан-кўп тушунчаларни киритади.

Бу категорияларнинг бир-биридан ажралмаслиги ва бу боғланиш инсбий характерга эга эканлигини, уларнинг бир-бирларига ўтиб туришини диалектик нуқтаи назардан ҳал қилади. Диний-ахлоқий таълимотларда инсонлар нафақат табиат қонунилари олдида, балки ижтимоий ҳаёт қонунилари олдида ҳам кучсиз деб уқтирилиб, инсоннинг хатти-ҳаракатлари, худо томонидан аллақачон белгилаб қўйилган, киши ҳаётни яхшилаш ёки норлоқ келажак учун интилиши, кураши беҳуда ишдир. Ибн Сино бўлса бундай қарашларга қарши ўлароқ ахлоқий хислатлар доимо ўзгаришда бўлади, улар туғма бўлмайди, балки ҳаёт-шароит ўзгариши билан хулқ-атвор ҳам ўзгариши мумкинлигини эслатади.

Ибн Сино уқтиришича, инсонларда бор бўлган эзгу ният, ҳиммат, саховат, шижоат, адолат, покизалик, билимдонлик, продалилик хислатлари билан бирга хасислик, ўғрилик, алдамчилик, қўрқоқлик, иккиюзламачилик, итвозгарлик, ялқовлик, мунофиқлик, фисқу фасод каби салбий ахлоқий хислатлар ҳам мавжуд бўлади.

Ибн Сино шу тариқа инсонда содир бўладиган бу хислатларнинг ҳаммасини категория-

ларга бўлиб чиқади. «Ҳиссий фазилатдан бири қаноатдир,— дейди Ибн Сино,— агар инсон очкўзликдан ўзини тийса, овқатланишда мўътадилликка риоя қилади, ўзидаги ҳирсни енгади».

Ибн Сино фикрича, инсон уларнинг ҳаммасини енгиши ва ўз имкониятларини онгли сарфлаши керак.

Мўътадилликка келсак, дейди у, уни тана учун зарурий озуқа ва хулқ нормаларига тўғри келмайдиган ишларни қилмаслик деб тушуниш керак. Сахийлик эса, дейди у, ёрдамга муҳтож бўлган кишиларга кўмаклашувчи инсоний қувватдир.

Ибн Сино инсон фазилатларидан қуйидагиларни кўрсатади, чунончи:

Жасурлик — бирор ишни бажаришда кишининг жасурлиги.

Чиндамлилик — инсон бошига тушган ёмонликни тўхтатиб турувчи қувват.

Ақллилик — бирор ишни бажаришда шомашошарлик қилишдан сақловчи қувват.

Зийраклик — сезги берган нарсаларнинг ҳақиқий маъносини тезлик билан тушунишга ёрдам берувчи қувват.

Ибн Сино қарашича, инсонлар феъл-атворида бирмунча нуқсонлар бўлади, инсонлар доимо булардан ўзини тийиб юриши, иложи бори-ча улардан қочиши, асраниши керак. Бу хил нуқсонларни у бир-бир санаб ўтади. Буларга алдаш, рашк, адоват, ўч олиш, бўҳтон, иродасизлик каби бир қапча бемаъни ёмон хислатларни киритади. Булар ичида энг катта нуқсон, дейди Ибн Сино, кишининг юксак фазилати бўлган илмга қарама-қарши келадиган подонлигидир.

Ибн Сино киши табиатида бўлиши мумкин бўлган мана бундай хислатларни «Ҳайй ибн Яқзон» асарида рамзий ишоралар билан баён қилади, яхши-ёмон хулқ, феъл-атворларни образли қилиб «киши ошналари» тариқасида талқин қилади. Бу ошналарнинг баъзиси кўн бемаъни йўлларга бошлайди, кишининг ана шу йўлларга киришдан ўзини эҳтиёт қилиши кераклигини тавсия қилади Ибн Сино¹.

Агар яхшилик қандайдир мақсадни кўзлаб ёки мажбурий равишда қилинаётган бўлса, бу ҳолда у ҳақиқий яхшилик бўлмай қолади. Чунки комил яхшилик доимо бирор мажбуриятсиз қилинса, бирор нарсанинг эвази кўзланмаса, у ҳақиқий, соф яхшилик саналади. Демак, чинакам яхшилик табиий бўлиши керак. Кишида яхшилик қилиш ниятининг пайдо бўлишининг ўзи ўша кишининг камолатга эришганлигини кўрсатади.

«Яхшилик ҳаммага бевосита сеvimли,— дейди Ибн Сино ўзининг «Ишқ рисоласи»да,— агар шундай бўлмаганда эди, ҳар ким ўзи истаган, ёки орзу қилган ёки ўзича яхшилик деб тасаввур қилган бирор нарсасини ўз олдига мақсад қилиб қўймаган бўларди».

Роҳатга олиб келадиган нарса яхшилик, азоб сари етаклайдиган нарса ёмонликдир. Ибн Синонинг бу фикрлари гедопизмга тақалса-да, азоб-уқубатни улуғловчи «яшамоқ — азобланмоқ» деган иборага амал қилувчи ди-

¹ Ибн Синонинг бу хил қарашлари билан батафсил танишмоқчи бўлганлар унинг ЎзССР бадий адабиёт нашриётида 1963 йили нашр этилган «Фалсафий қиссалар»га мурожаат қилишлари мумкин. Бу ерда унинг «Ҳайй ибн Яқзон» асари таржимаси ва унга шарҳлар берилган.

ний этикавий таълимотларга бутунлай қарама-қаршидир.

Лаззатни Ибн Сино икки турга — ҳиссий ва руҳийга бўлади. Ҳиссий лаззатга ейиш-ичиш, кийим-кечак, бойликка эришиш кабилар киради. Буни Ибн Сино паст — қуйи лаззат деб ҳисоблайди. Иккинчи тури руҳий лаззат бўлиб, буни ҳозирги истилоҳ билан маънавий лаззат десак бўлади. Бунга бировга яхшилик қилиш, хайр-саховат, олий ҳимматларни намоён қилиш, илм билан шуғулланиш ва илмий асарлар таълиф қилиш орқали инсонларга фойда келтириш кабилар киради. Буни Ибн Сино лаззатнинг олий формаси деб ҳисоблайди. Руҳий лаззатни Ибн Сино оқил лаззат деб ҳисоблайди ва уни ҳиссий лаззатдан юқори қўяди. Оқил лаззатга унингча ички қувват орқали етишиш мумкин бўлади. Шу билан бирга у асосий ҳисобланади. Пасткаш ва хасис одамлар эса олимнинг фикрича, ташқи қувват орқали етиладиган лаззатни юқори қўядилар.

Паст табиат одам шундай одамки, дейди Ибн Сино, унинг ички қуввати ўлик бўлади, улар бундай қувват тўғрисида тасаввурга ҳам эга эмаслар. Инсон доимо руҳий лаззат билан такомилга эришиши керак, ўзининг амалий фаолиятини шунга боғлаши лозим. Ахлоқий комил, маънавий бой одам юқори лаззатдан баҳраманд бўлса, паст одам ҳиссий лаззатга интилади. Бу хил ҳиссий лаззатга интилувчилар сахийлик, ташаккур каби бошқа мотивлар кишида завқ, лаззат уйғотиши мумкин эканлигини тушуниб етмайди. Шунинг учун ҳам Ибн Сино фикрича, ҳиссий лаззатга бўйсунгандан кўра ақл овозига қулоқ солиш зарур.

ИБН СИНО БОЛА ТАРБИЯСИ ҲАҚИДА

Ибн Синонинг таълим-тарбияга оид фикр-мулоҳазалари унинг бизгача етиб келган жуда кўп асарлари орасида тарқоқ ҳолда сақланиб қолган. Агар қадимги юнон файласуфлари Платон ва Аристотеллар бола тарбиясини давлат ихтиёрига қўйиб, тарбия жараёнидаги барча зарур ишларни давлат мажбуриятига ағдариб қўйган ва бола тарбияси билан шуғулланиш жамият ва давлат манфаати учун зарур ва фойдалироқ, деб таъкидлаб, бу тарздаги қарашларни билан тарбияни ота-она гарданидан соқит қилган бўлсалар, Ибн Сино бунинг аксини айтади. У бола тарбияси билан аввало оила, ота-она шуғулланмоғи лозим, дейди. Ҳатто Ибн Сино ёшлигидан бола тарбиясига лойиқ тарбиячини ҳам ота-онанинг ўзи танлашини уқтиради.

Ибн Сино энаганинг дуруст танланиши (эстетик дид билан) боланинг соғлом, маданиятли, кўнгилдагидек бўлиб ўсишига замин эканлигини таъкидлайди. У бу хил қарашларини ўзининг араб тилида ёзилган шеърий асари — тиббий поэмасида баён этган. Бунга унинг шу асаридаги «Бола туғилиши ва тарбияси тадбири ҳақида», «Гўдакка хос бўлган тадбирлар ҳақида» каби боблари мисол бўла олади.

Болага дўқ қилма, ёмон бўлма қўпол,
Уйқу қочар, қўрқар, ахир бўлар баттол.

Юмшоқ бешик бўлсин ўрни ухлаганда,
Қоронғулик тушиб турсин мисли тундай.
Уйгоқ чоғи ёруғликдан айирмагил,
Юлдуз-само кўрсин бола, шодланур дил.
Раиғ-тусларни кўрсат унга турли-туман,
Кундуз куни, этмоқ эса кўзни равшан.
Гар истасанг ўргатмоққа сўзу калом,
Эркалатиб овоз чиқар ҳар хил муқом.
Токи балоғат ёшга у етган қадар,
Қон олмоғу сурги қилишдан қил ҳазар.

Ибн Сино бола тарбиясининг қийин ва мураккаб иш эканини чуқур ҳис этади. Шу билан бирга унинг ахлоқ нормаларини эгаллаши, тарбиячи ва атрофдаги кишиларда ўрнашиб қолган одатнинг катта роль ўйнашини уқтиради. Мана шу жиҳатдан болага яхши ахлоқий хислатларни унинг ёшлигидан сингдириб борилиши кераклиги ҳақида гапиреди.

Бу ҳақда халқ орасида Ибн Сино шахсияти билан боғлиқ бўлган бир нақлни зикр қилиш ўринли. Бир киши Абу Али ибн Сино олдига бола тарбияси ҳақида маслаҳат сўраб келади.

— Болани неча ёшдан тарбиялаш керак?— дейди ҳалиги киши.

— Болапгиз неча ёшда?— дейди Ибн Сино.

Маслаҳат сўровчи унга:

— Уч ёшда,— деб жавоб беради.

Шунда Ибн Сино унга:

— Уч йил кечга қолибсиз,— деб жавоб беради.

Чипдап ҳам Ибн Сино ўзининг шоҳ асарларида бола тарбияси масаласини жуда ёш чоғидан бошлаш зарурлигини айтган эди.

Бола ахлоқининг шаклланишида, дейди Ибн Сино, эр-хотиннинг бир-бирига бўлган муносабати, бир-бирини ҳурмат қилишлари ижобий таъсир кўрсатади. Бунинг учун онла аъзо-

ларининг ҳар бирига маълум вазифалар юклатилган бўлиши керак. Чунончи, эркак киши оилада бошлиқ ролини бажарадиган бўлгани учун, у оиланинг зарур талабларини бажариши лозим, нимаики ваъда қилган бўлса, ўз ваъдаси устидан чиқиши шарт.

Ибн Сино ўша давр ҳукмрон идеологияси қарашларига зид ўлароқ аёлларнинг жамият ва оиладаги тутган ўрнига катта аҳамият беради. Унингча аёллар ҳамма ерда эркакнинг муносиб ҳамроҳи бўлиши билан оила мустаҳкамлиги ҳамда болаларни тарбиялашда унинг энг яқин ёрдамчисидир.

Ибн Сино ўзининг «Уй-жой тутиш тадбири» ҳақидаги асарида аёлларнинг ўн етти хислатини санаб кўрсатди; буларга дастлаб аёл оқил ва эътиқодли, шарм-ҳаёлик ва ор-номуслик, зийрак ва фаросатлик, ёқимтой, ўз эрига меҳру муҳаббат қўйган, фарзанд кўра оладиган, эзма бўлмаган, итоаткор, дили пок, бехархаша, покиза, вазмин ва ўзини тутиб олган жиддий ва улугвор, ҳар бир хатти-ҳаракатида ўзининг яхши хислатлари билан ажралиб турадиган, эрининг бирини икки қиладиган — тежамкор, эрининг огир дамларида унга малҳам бўла оладиган мушфиқу меҳрибон бўлиши керак.

Ибн Сино бу ерда аёлнинг ақллилигини кўкларга кўтариб мақтайди. Унингча, агар аёл оқила бўлса, ўз эрининг ишончли дўсти ва ҳаётда энг биринчи ёрдамчиси бўла олади, у бевафо эр-хотинни қоралайди, оилани ҳалокатга олиб борадиган сабаб ўша бевафолик, дейди. Инсон ўз хатти-ҳаракатларида эркин эмас, деган нотўғри хулқ-атвор ҳомийлари таълимотига қарши ўлароқ Ибн Сино киши барча хатти-ҳаракатларида эркин ва озод ҳара-

нат қилади, ўз хатти-ҳаракатлари учун инсонга маъсулият юклатилган, дейди.

Инсон, дейди у, яхши ва ёмон майлларнинг ижодкори бўлади ва ўз характерини шакллантириб боради, шунингдек яхшиликка мойиллик инсон табиатини гўзаллаштиради, ёмонликка мойиллик унинг хулқини тубанлаштиради.

Юқорида қайд қилинган хулқ-атворлар оилада болаларнинг тарбиясига бевосита таъсир қилади. Шунинг учун ота ҳам, она ҳам ахлоқ намуналарига итоат қилиши зарур.

Ибн Сино ўзининг кўп асарларида бола тарбиясига оид фикр-мулоҳазаларини билдирганда жуда кўп ўринда энага сўзини ишлатади. Олимнинг фикрича, болани эмизиш, боқиш учун кўпроқ она эмас, балки энага зарур, чунки она ўз фарзандини тарбиялаш жараёнида кўпгина камчиликка йўл қўйиши мумкин, чунки у болани ёмон қилиқлари учун койиш ўрнига уни эркалаши мумкин.

Энага ахлоқи покиза, яхши хулқли, ғазабланиш ва ғамгинлик, қўрқоқлик ва бошқа чет руҳий таъсирларга тез берилмайдиган совуққон бўлиши керак.

Ибн Сино бола тарбиясига оид ўз фикр ва мулоҳазаларини билдирар экан, бола тарбиясини унга исм қўйишдан бошлашни лозим топади ҳамда болаларга яхши, муносиб исм танлашни ота-онанинг дастлабки олижаноб вазифаларидан ҳисоблайди.

Ибн Сино фикрича, олти яшарда бола мураккаб бўлмаган вазифаларни бажаришга ўргатилмоғи лозим. Бунда жуда эҳтиёткорлик билан иш кўриш ҳамда болага керагидан ўртиқча иш юкламаслик зарур. Агар у бу ишга қизиқиб кетса, шу ишни давом эттирилади, со-

вуққонлик билан бажарса, уни дарҳол бошқа машгулотга алмаштириш лозим.

Ибн Сино бола хулқини мўътадилликда сақлашга катта аҳамият беради. Бунинг учун ҳамма вақт боланинг истаган нарсасини муҳайё қилишга ва истамаганини узоқлаштиришга тайёр туриш керак. Ана шундагина бола ёшликдан яхши хулқли, эс-ҳуши расо бўлиб тарбияланади. Бундай тарбия воситаларини қўлламайдиган оилаларда болалар қизиққон, жаҳлдор, қўрқоқ ва нозик бўлиб ўсадилар.

✓ Ибн Сино фикрича, ўқитувчи жасур, ҳалол, одобли, самимий ва ўзи шахсан намуна кўрсата оладиган бўлиши керак. †

Олим болани жамиятдан ажратиб, алоҳида тарбиялашга қарши чиқиб, бундай тарбия болани бахтсиз қилади, дейди. Ўқитувчи эса болаларни доимо назорат қилиб бориши ва ахлоқсиз болалардан сақлаши керак.

Тарбиячи дастлаб болаларни яхши кўриши, ҳурмат қилиши, улар билан хушмуомала бўлиши шарт. Агар бола ишни яхши бажарса уни ўз вақтида рағбатлантириш, гоҳида мақтаб қўйиш, аксинча бўлганда эса, унга танбеҳ бериш керак. Лекин, дейди Ибн Сино, танбеҳ боланинг иззат-нафсига тегадиган бўлмаслиги лозим; қаттиққўллик хаддидан ошса, бола тарбиясига зарарли таъсир этиши мумкин, бола ўқитувчи билан маслаҳатлашмайдиган бўлиб қолади, ўқувчига нисбатан мурасозлик қилиш эса боланинг ўзбошимча бўлиб қолишига олиб боради, дейди Ибн Сино.

Хулоса қилиб айтганда, Ибн Сино буюк олим, файласуф, адиб, табиб бўлиш билан бирга, буюк маърифатпарвар, буюк мураббий эди. Аллома таълим-тарбия ҳақида жуда кўп бош

қотирди, мулоҳаза юритди. Уларга бағишланган махсус асарларининг бир қисми — «Ихшилик ва ёмонлик» давримизгача етиб келмаган бўлса ҳам, лекин унинг қарашлари асарларида сочилган ҳолда сақланиб қолган. Бу асарлар ичида унинг таълим-тарбияга оид дурдоналарини бир жойга тўплаш галдаги вазифалардан биридир. Зеро, алломанинг бу тўғридаги фикр-мулоҳазалари минг йил муқаддам битилиб, мавзу тақозо қилган муносабатга кўра баён этилган экан, «олтин зангламас» деганларидек, бобомизнинг бу тўғрида битганлари эскирмаган, ҳамон жамиятимиз фарзандларини тўғри йўлга солишга, уларни соғлом, бардам қилишга, олижаноблик байроғини баланд кўтариб боришига хизмат қилади.

ИБН СИНО ДЎСТЛИК ВА САДОҚАТ ҲАҚИДА

Ибн Сино ўзининг «Қуш рисоласи»нинг бош қисмида инсонлар ўртасида дўстлик ва биродарлик ҳояларини тарғиб қилади. Одамларни бир-бирлари билан дўст-иноқ бўлиб яшашга, насткашликка олиб келадиган адоватни йўқотишга чақиради. Инсонлар ким бўлишидан қатъи назар, хоҳ давлат арбоби, хоҳ жамиятнинг оддий аъзоси бўлсин, энг яхши ва оқил дўстга эга бўлиши керак. Ибн Сино хитоб қилади: «Эй, биродарлар! Ҳақиқатни очинглар, бир-бировингиз билан самимий дўст бўлинглар! Ҳар бирингиз ўз биродарингиз учун холис дилингидаги ниятингизни очиб ташланглар».

Ибн Сино фикрича, оқил одам ўз дўстига меҳрибон бўлиши, ўз қўлидан келадиган барча ёрдамларни дариг тутмаслиги керак. Борди-ю дўстда нуқсон ва камчиликлар бўлса, ундан юз ўгирмаслик, аксинча шу хато ва нуқсонларни йўқотишга ҳаракат қилиш керак.

Олим дўст танлашда жуда эҳтиёт бўлишни уқтиради, уни сабот билан ўрганишни талаб қилади. Ибн Сино дўстман деб дўстнинг ҳолидан хабар олмайдиган, номигагина дўст бўлиб юрадиган кишиларни қоралайди, оқил одам ўз дўстидан шафқатини аямайди.

Ибн Сино ўзининг «аш-Шифо» асарининг «Хитоба» («Риторика») қисмида дўстликка таъриф бериб қуйидагиларни ёзади: дўстлик бу инсоннинг шундай бир ҳолатидирки, бунда

бошқа бировга яхшилик исталади. Бунда инсон яхшиликни фақат ўзи учун эмас, балки бошқаларга истайди. Дўст, бу бир-бирини яхши кўрувчилардир. Дўст доимо ўз дўстининг хурсандлигига ҳам, бахтсизлик кезларида ҳам қайғу ва шодлигига шерик бўлади.

Кимки бировга самимийлик кўрсатса, ўзи ҳам ундан самимийлик кўради. Шунинг учун киши дўстининг хурсанд бўлганини кўриб қувонади. Душманликда эса, бу юқорида зикр қилганимизнинг акси бўлади, дейди Ибн Сино.

Дўстликни Ибн Сино учга бўлади: биринчисидан, киши ҳар қандай шароитда ҳам ҳар қандай қийинчилик бўлишига қарамай, ўз дўстини фалокатдан қутқаради. Иккинчисидан, дўстлик гоаявий яқинлик ва дунёқарашлар умумийлигига асосланади. Бу икки дўстлик чинакам ва доимий дўстлик саналади. Учинчисидан эса, ўзининг шахсий манфаатини қондириш кўзда тутилади: бу кишининг мансаби, пули ёки мавқеига қараб тутинган дўстлик бўлади.

Ибн Сино ҳақиқий дўстни кўзгуга ўхшатади. Кўзгу кишининг борлигини тўғри кўрсатади. Киши дўстидаги нуқсонлардан кўз юмса, сезилган ноҳўяликларни рўй-рост гапирмаса, у ўз дўстлик бурчини бажармаган бўлади.

Дўстнинг насиҳатлари ҳам ўзига хос қонунқоидаларга эга. Насиҳат қўпол оҳангда берилмасдан, суҳбатдошнинг илм ва маърифат даражасини ҳисобга олиш керак. Насиҳат жараёнида кўп эзмалик қилмасдан, уни ўртоқлик суҳбати тарзида мулойим оҳангда ёлғиз ўзи билан олиб бориш керак. Агар насиҳат вақтида суҳбатдошнинг сенинг гапларингга эътибор билан қулоқ солаётган бўлса, суҳбатни охи-

ригача давом эттир ва ҳеч инмани сир сақлама, лекин унинг эътиборсизлигини сезсанг, гаши бошқа мавзуга бур.

Севги инсонни улуглайди, Ибн Сино ўзининг капитал асари «аш-Шифо»нинг «Хитоба» («Риторика») қисмида инсонлар ичида сени яхши кўрувчилар бўлса, бу сепга ва сенинг яқинларингга яхшиликни истовчилар ҳисобланади. Ҳақиқий дўст дўстингга дўст, душманингга душман бўлади, дейди. Агар кишилар ёмонлик қилса, бу ачинарли ҳол, лекин ёмонликни сенинг дўстинг қилса, бундан ёмон нарса ҳам бўлиши мумкинми ахир¹.

Ибн Сино бир шеърида ёзади: «Дўстим душманим билан ўтирмиш кўп бор, энди ўтирмайман у билан зинҳор. Илон заҳари бўлган шакардан парҳез қил. Агар у илонга қўнган пашша бўлса, ундан нари қоч».

Одатда шакарга заҳар аралаштирилса, унчалик сезилмайди, шунинг учун аллома бундан одамларни огоҳлантирмоқчи бўлади. Ундан парҳез қилишга чақиради.

Мабодо пашша ўлган илонга қўнса, киши ундан ўта эҳтиёт бўлади, у худди вабо тарқатувчидай ҳазарли, жирканч. Ибн Сино бу ерда душманини ўша илонга ташбеҳ этади. Пашша эса жирканчли илон мурдаси билан одам ўртасида юради, у доимо одамга, таомга қўниб, унга офат келтириши мумкин. Ибн Сино душманини ана шундай ўлган илонга, унга қўнганни (дўстми, дўст эмасми — бунинг фарқи йўқ) эса душман билан улфат бўлган одамга қиёслайди.

¹ Лбу Али ибн Сино, шеърлар, 14-бет.

Ибн Сино инсонларни фан ва маданиятни эгаллашга, билим ва маърифат ўчоғини ёқишга, илм йўлида оғишмай камолот сари интилишга, ҳар бир масалага илмий, ақлий ёндошишга, ростгўй, виждонли бўлишга — хуллас инсонийликнинг энг яхши хислатларини ўзида акс эттиришга ва инсон деган улуг номни янада ардоқлашга чақиради. Ибн Сино ўзининг бир рубоийсида шундай дейди:

«Ҳора тупроқ қаъридан тортиб, то зуҳал (сатурн) чўққисигача бўлган дунёнинг ҳамма мушкул масалаларини ҳал қилдим. Мен ҳар қандай макр ва хийла тузоғидан қутулиб чиқа олдим-у, лекин ўлим тугунини еча олмадим».

Ибн Сино ўз фикрига содиқ қолиб, фаннинг турли соҳаларини эгаллаган, жуда кўп аниқ фан тармоқлари жиловини ўз қўлига ололган эди. Лекин олим шунча кўп билимли бўлса ҳам, бу соҳада катта-катта муваффақиятларга эришган бўлса ҳам, ўзининг билимини денгиздан бир томчи, деб тушунади.

Ибн Сино ўзининг билганларининг яна билиши керак бўлган билимлари олдида ҳеч нарса эмаслигини таъкидлаб ёзади: «Парда ичида менга маълум бўлмаган яширин гап қолмади. Мен тушуниб етмаган билимлар ҳам оз қолди. Маърифат йўлида шундай яхши фикр юритган бўлсам ҳам, ҳеч нарса менга билинмагани маълум бўлиб қолди».

У илм-фаиларни пухта эгаллаган ва бу йўлда камолотга эришган одамларни қуйидагича таърифлайди:

«Одамларнинг ботири келажакдаги ишлардан қўрқмайди. Энг қўрқоқ кишигина ўз камолотини охирига етказмайди. Камолот ҳосил қилишдан четланган киши одамларнинг энг қўрқоғидир».

Улуғ киши шундай кишики, дейди файласуф, у нимани истаса шуни қилиш қўлидан келади, нимани истамаса уни қилмайди.

Ибн Сино одамларга, дунёда инсоннинг ҳаёти абадий эмаслигини, шундай экан, у бемаъни ишларга ўз вақтини сарфламасдан, уни ҳежаша, умрининг ҳар дамидан унумли фойдаланишни кераклигини уқтиради.

Чиндан ҳам Ибн Сино ўз ҳаётидан ўта унумли фойдаланган зотлардан саналади. Унинг ҳаёт йўлига назар ташласак, бир ердан тинч-осуда ҳаёт кечиролмай, кўп ўлка, шаҳарлар кезганини кўрамиз, уларнинг бир қисмида тинч ҳаёт кечирган бўлса ҳам, лекин ҳаёт оқими, мурури замон уни тинч таълиф қилишга имкон бермас эди.

Ибн Сино таржиман ҳолидан бир қисмини ёзиб қолдирган шогирди Абу Убайд ал-Жузжоний эслашига қараганда, Ибн Сино кўп жилдлиқ «аш-Шифо» асарини жуда қийин шароитда ёзган. Ҳатто баъзи қисмларини жангга кираётганида — йўлда, баъзиларини қайтаётганида ёзган. Кўпчилик вақтда ором олиш ҳисобига ишлаган.

Олим ўзининг ғоявий душманлари дагдагасидан қўрқмайди, доимо уларнинг жоҳиллиги, пододлигини фож қилувчи сатрлар ёзади: «Йоҳиллиги ва аҳмоқлиги туфайли ўзини

доно, деб биладиган бу икки-уч подонлар билан муносабатда бўлганинда сен ҳам ўзингни эшак деб ҳисобла, чунки дунёда яшаётган ҳар бир киши ўзини улар олдида эшак каби тутмас, эшаклиги ҳаддан ошиб кетган бу гуруҳ уни кофирга чиқаради».

Ибн Сино бундай билимсиз кишилар билан гаширишганда дилдаги барча фикр-андишларни айтмасликка чақиради, айтилса, ҳали тўғри мулоҳаза юритишга қодир бўлмаган кишиларга шундай йўл тутишни маслаҳат беради.

Бу келтирилган фактлардан Ибн Сино ҳам ҳаётда кўпларни ўзига яқин деб билиб, улардан куйганлиги сезилади. Шунинг учун у доимо ўзини дўст қилиб кўрсатиб, киши ишончига кириб оладиган, аслида эса дўст сирини подонларга очиб катта зиён келтирадиганлардан узоқроқ юргин, деб таъкидлайди. Бундай гапларни фақат энг яқинларимгина билсин, етук бўлмаган одамларга уни айтишга рухсат бермайман, деб ёзади.

«Сирингни барчага айтишдан эҳтиёт бўл, чунки мулоҳазакор деган сўз — эҳтиёткор бўлишдан бўлак нарса эмас. Агар сирингни сақласанг, у сенинг аспрингдир, агар ошкора бўлса, сен сирингнинг асри бўлиб қоласан», — дейди у.

Ибн Сино бир шеърда жоҳилларни дунёда ҳеч нарсани кўра олмайдиган кўр билан тенглаштиради.

«Ўуёш кўрларга кўринмаганидек, жоҳилларга ҳам тўғри йўл белгилари кўринмай қолади».

У баъзи лаёқатсиз кишиларнинг юқори мансабларга миниб олиши, уларнинг руҳсиз, ҳиссиз ишлари ҳақида куйиниб ёзади:

«Жонсиз кўп нарсалар нуқул юқорига кўтарилишда давом этади. Ажабо, у ҳам жонсиз бўлса, ҳам ўсса!».

Ибн Синонинг таълим ва тарбия борасидаги дунёқараши ва илгор ғоялари фақат унинг табиий фанларга оид бўлган асарларидагина эмас, балки унинг адабий жанрда ёзган шеър ва қиссаларида ҳам ўз аксини топган. Унинг адабий асарларида инсонпарварлик, ростгўйлик, меҳр-муҳаббат, бир-бировини ҳурмат қилиш, дўстлик каби қатор масалалар ўрғага ташланади. Унинг «Рисолат ат-тайр» ва «Ҳайй ибн Яқзон» номли асарлари рамз-ишоралар билан ёзилганлиги сабабли кўпчилик текширувчилар уларга ҳар хил қараб келганлар; гоҳ мистикага, гоҳ сўфизмга ва гоҳ идеализмнинг бошқа турлари билан боғлаб мулоҳаза юритадилар.

Ибн Сино оддий мусулмон сифатида худо борлигига ишонади, унинг бундай бўлмаслиги ҳам мумкин эмас, чунки даврнинг шарт-шароитлари, муҳити шундай. Бироқ, унинг тезиси тамоман маърифат томонига қаратилган бўлиб, у масалага, ҳар бир соҳага чуқур, агрофлича ёндошади. Дунёда одамларнинг иши фақат тоат-ибодат қилиш, рўза тутиш, қуръон ўқишдан иборат эмас, балки улар фан ва маърифат байроғини юқори кўтаришлари керак деб тушунади. У билимларни эгалласа, ўшандагина у ҳақиқий мусулмон бўла олади, деб таъкидлайди. Тоат-ибодат билан шуғулланиш керак, бу дунё вақтинча дунё, дейилган гап бўлмағур фикр. Шу сабабдан ҳам кўп дин аҳллари Ибн Синони кофирга чиқариб қўядилар, лекин Ибн Сино уларга қарши ғазаб билан шундай деб ёзади:

«Мени кофир деб вайсаб айблаш осон эмас, чунки дунёда менинг имонимдан маҳкамроқ

имонинг ўзи топилмайди. Дунёда мен бир як-каю ягона бўлсам-у, у ҳам кофир бўлса, демак дунёда битта ҳам мусулмон йўқ экан-да!»

Ибн Синонинг бизгача етиб келган баъзи шеърларидан унинг фикр-ғояларига қарши рақиблари бўлгани, улар билан келиша олмаслиги ҳақида деталлар учрайди. Ибн Сино бундай рақибларига қарата шундай ёзади:

«Агар менинг улуглигим улар қалбида бунчалик ҳайиқиш пайдо қилмаганда эди,— дейди Ибн Сино,— улар мени кечириб ўтирмай, ёмонлаган бўлардилар. Мен шердек бардамман. Одатда, агар шердан қўрқилса, унга ҳеч ким яқинлаша олмайди, уни чуқур қазибгина ушлайдилар, холос. Итлар шерни кўрганида қўрққанидан акиллайди. Шунга ўхшаб, улар менга кўзларини ўқрайтириб қарайдилар, чунки мен улуглик йўлида тонглари ухламай оттирдим, улар эрталабгача ухладилар. Улар менга нуқул адоват билан қараб келадилар. Агар уларнинг кўзларида дўстлик аломати бўлганда эди, яхши нарсаларни ёмонламасдан, яхши деб тан олган бўлар эдилар».